

คุณค่าของพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

The Value of Naga Buddhist Art that Appears in the Royal Monasteries of Nan Province

¹ชูศักดิ์ พวงผกา, ²ฐิติพร สะสม และ ³กิตติศักดิ์ ท้าวบุญญาภินิกุล
Chusak Phuangphaka, ²Thitiporn Sasom and ³Kittisak Tawboonyapinikun

¹²³มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตน่าน เฉลิมพระเกียรติฯ, ประเทศไทย

¹²³Mahachulalongkornrajavidyalaya University Nakhon Nan Campus, Thailand

¹Corresponding Author's E-mail: Beng7940@gmail.com

¹Tel. 062-525-9254

Received August 6, 2025; Revised September 2, 2025; Accepted September 9, 2025

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของพุทธศิลป์พญานาคในประเทศไทย 2) เพื่อศึกษาพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน 3) เพื่อวิเคราะห์คุณค่าพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน เป็นวิจัยเชิงคุณภาพแบบวิจัยเอกสาร วิเคราะห์ข้อมูลโดยวิธีการพรรณนาความ

ผลการวิจัยพบว่า 1) พุทธศิลป์พญานาคมีรากฐานในวัฒนธรรมและคติความเชื่อในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่สมัยโบราณโดยรับอิทธิพลจากศาสนาและศิลปะของอินเดีย ปรากฏในรูปแบบต่างๆ เช่น ประติมากรรม สถาปัตยกรรม รวมถึงลวดลายประดับในวัด 2) พุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน เช่น วัดพระธาตุแช่แห้ง วัดช้างค้ำวรวิหาร วัดพญาภู และวัดบุญยืน มีการนำเอาองค์ประกอบของพญานาคมาใช้ในการสถาปัตยกรรม เช่น การสร้างบันไดนาค การสร้างหน้าบันวิหารหรืออุโบสถ การประดับพญานาคในซุ้มประตูและเสาโบสถ์ 3) คุณค่าพุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน 5 ด้าน คือ 1) คุณค่าด้านคติธรรม พญานาคเป็นสัญลักษณ์ของการปกป้องรักษาพระพุทธศาสนาและแสดงถึงการเชื่อมโยงกับหลักธรรมะที่สำคัญ 2) คุณค่าด้านคติความเชื่อ มีความเชื่อว่าพญานาคมีอำนาจพิเศษและศักดิ์สิทธิ์ 3) คุณค่าด้านสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม พุทธศิลป์พญานาคแสดงถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นและการผสมผสานระหว่างศิลปะพื้นบ้านกับศิลปะอื่นๆ 4) คุณค่าด้านวัฒนธรรมประเพณี การปรากฏของพญานาคในประเพณีและพิธีกรรม เช่น ขบวนแห่พญานาคในประเพณีหกเป็ง และพิธีกรรมทางศาสนาอื่นๆ และ 5) คุณค่าด้านประวัติศาสตร์ พญานาคเป็นส่วนหนึ่งในการบอกเล่าเรื่องราวและอัตลักษณ์ของท้องถิ่น โดยมีความสำคัญในการสะท้อนถึงอำนาจและประวัติศาสตร์ของชุมชน

คำสำคัญ: พุทธศิลป์; พญานาค; พระอารามหลวง

Abstract

The purpose of this research article was: 1) to study the history of Naga Buddhist art in Thailand; 2) to study Naga Buddhist art that appears in the Royal Monasteries of Nan Province; and 3) to analyze the value of Naga Buddhist art that appears in the Royal

Monasteries of Nan Province. This research employed a qualitative approach, using documentary study. The data were analyzed using descriptive content analysis.

The research revealed that: 1) Naga Buddhist art had its roots in the culture and beliefs of Buddhism since ancient times, influenced by the religion and art of India. Naga art appeared in various forms, such as sculptures, architectural art, and decorative patterns in temples. 2) Naga Buddhist art in royal monasteries in Nan Province, such as Wat Phra That Chae Haeng, Wat Chang Kham Worawihan, Wat Phaya Phu, and Wat Bun Yuen, had used Naga elements in their architecture, such as the construction of Naga stairs, the use of Naga on the pediments of the temple or chapel, and the decoration of Naga on the archways and pillars of the chapel. 3) The value of Naga Buddhist art in royal monasteries in Nan could be categorized into five aspects: (1) moral value, as the Naga symbolized protection of Buddhism and key Dhamma principles; (2) belief value, reflecting faith in the Naga's sacred power; (3) artistic value in architecture, painting, and sculpture through local wisdom and external influences; (4) Value in cultural traditions: The appearance of the Naga in traditions and rituals, such as the Naga procession in the Hok Peng tradition or in various religious ceremonies; and (5) historical value in expressing local identity, community power, and history.

Keywords: Buddhist Art; Naga; the Royal Monasteries

บทนำ

พุทธศิลป์เป็นงานศิลปะ เป็นศิลปะวัฒนธรรมที่เป็นมรดกอันสำคัญยิ่งของชาติ (จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 2552) เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นมาเพื่อสนองตอบและรับใช้งานทางด้านพระพุทธรูปศาสนา โดยตรงทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเป็นความงาม เพื่อความพอใจที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุกวายเป็นพุทธบูชา เนื่องในพระพุทธรูปศาสนาเป็นการส่งเสริมเผยแพร่ เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชนให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ตรงตามหลักธรรมของพระพุทธรูปศาสนา โดยสิ่งที่คุณสร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิด โดยไม่เลือกที่จะเป็นลัทธิมหาญาณ หรือเถรวาท ดังจะเห็นว่างานศิลปะที่ปรากฏอยู่ในรูปแบบของงานที่คุณสร้างมักจะสื่อหลักธรรมสอน อยู่ด้วย และสร้างในวัดเพื่อพุทธบูชา เพื่อการปลุกศรัทธา เตือนใจ เป็นการเผยแพร่พระพุทธรูปศาสนาในรูปแบบหนึ่ง เมื่อกล่าวถึงศิลปะทางพระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทยเรานั้น ถือได้ว่ามีความงดงามที่สุดเลยก็ว่าได้ไม่ว่าจะเป็นทางด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรมและจิตรกรรม คำว่า พุทธศิลป์คือศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปเจ้าในศาสนาพุทธ ยังสะท้อนทางด้านหลักคำสอน ที่มีการอธิบายผ่านงานพุทธศิลป์ จะเห็นได้ว่า งานพุทธศิลป์ที่สร้างสรรค์ขึ้นจากความศรัทธาต่อพระพุทธรูปศาสนานั้น ย่อมได้รับอิทธิพลจากหลักธรรมคำสอนของพระพุทธรูปเจ้าอยู่เบื้องหลัง ดังนั้น พุทธศิลป์จึงเป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นตามหลักธรรมทางพระพุทธรูปศาสนา ประเทศไทยมีประเพณี วัฒนธรรม และการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธรูปศาสนาเข้ามานาน ดังนั้นพุทธศิลป์ในประเทศไทยจึงมีจำนวนมาก และทั้งหมดจะสร้างขึ้นภายในวัด ทั้งนี้เพราะวัดเป็นจุดรวมเป็นศูนย์กลางของพระพุทธรูปศาสนา

พุทธศิลป์บ้านหรือศิลปะบ้าน ที่บอกเล่าเรื่องราวในอดีตของคนบ้าน ที่แฝงด้วยประวัติศาสตร์ของเมืองในยุคหนึ่ง ศิลปะที่เราเห็นในปัจจุบันจะมีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะด้วยที่มาในอดีตนั้นสร้างขึ้นเพื่อส่งเสริมการเผยแพร่และการปฏิบัติทางพุทธศาสนาโดยตรง และเป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน

ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่อิงตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา โดยสิ่งที่ผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิดเรียกได้ว่าเป็นปรัชญาศิลปะในงานพุทธศิลป์ คืองานศิลปะที่มีธรรมะในศาสนาพุทธอยู่ในงานศิลปะนั้นซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบทั้งในรูปแบบของงานศิลปวัตถุหรือพิธีกรรมทางศาสนาซึ่งจะมีหลักธรรมะสอนอยู่ โดยแบ่งศึกษาออกเป็นประเภทต่างๆ ทั้งพระพุทธรูป สถูปเจดีย์ อาคารสถานที่ และวัตถุสิ่งของ จึงสามารถกล่าวได้ว่างานศิลปกรรมเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์ของชาติอย่างหนึ่งในทางศิลปกรรมนั้นพบการสร้างนาคราตั้งแต่ศิลปะอินเดียสมัยอมราวดีแล้ว และพบอยู่เสมอในศิลปกรรมแหล่งอื่นที่รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย ประติมากรรมรูปนาคราที่นิยมสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 21 ของล้านนา นิยมสร้างในรูปของนาคราขบขันใด ซึ่งมีความหมายเกี่ยวกับสะพานหรือทางเดินขึ้นสู่สวรรค์หรือเขาพระสุเมรุ ตามคติจักรวาลของล้านนา รูปนาคราที่ยังคงรูปร่างที่สมบูรณ์นี้ มีตัวอย่างที่นาคราขบขันใด นาคหน้าบันเข้าวิหาร นาคหน้าประตูเข้าวิหาร และนาคหน้าบันเหนือหน้าต่างบ้าง เป็นที่ต้น ซึ่งรายละเอียดของรูปพุทธศิลป์ พญานาคและลายประดับยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากของเดิมมากนัก ความนิยมสร้างรูปนาคราในลักษณะของราวขบขันใด หน้าบันเข้าวิหาร ประตูเข้าวิหารและอื่น ๆ ยังมีอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน แต่ในรายละเอียดก็แตกต่างกันไปตามจินตนาการของช่าง เทคนิคการปั้น และวัสดุ งานศิลปกรรม ในจังหวัดน่าน ส่วนใหญ่สร้างขึ้นเนื่องในพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่างานศิลปกรรมเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์ของจังหวัดน่านอย่างหนึ่ง ซึ่งงานพุทธศิลป์ทุกชิ้นนั้นย่อมมีคุณค่าในตัวเองเสมอไม่มากก็น้อย แต่นอกจากความมีคุณค่าในตัวเองแล้วยังก่อให้เกิดคุณค่าทางด้านอื่น ๆ อีกด้วย

พญานาคเป็นสัตว์สัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องพญามุจลินท์นาคราชในพุทธประวัติตอนตรัสรู้ แบ่งเป็น 4 ตระกูล คือ (1) ตระกูล วิรูปกษะ มีผิวกายเป็นสีทองคำ (2) ตระกูลเอราปถะ มีผิวสีเขียว (3) ตระกูลฉัพพาปุตตะ มีผิวสีรุ้ง และ (4) ตระกูลกัณหาโคตรมะ มีผิวสีดำ, มีหน้าที่ปกป้องค้ำชูพระพุทธศาสนา (วิเชียร นามการ และคณะ, 2564) พญานาคในภาคที่เป็นสัตว์มีความสัมพันธ์กับมนุษย์ในฐานะสัตว์โลกธรรมดาชนิดหนึ่ง แต่ในภาคจินตนาการเป็นสัตว์ทิพย์ที่มีฤทธิ์อำนาจสามารถนิมิตร่างกายเป็นงูหรือเป็นมานพน้อยได้ และมีภพภูมิซึ่งคล้ายๆ สวรรค์ ซึ่งล้วนเป็นของทิพย์เกิดมาจากการบำเพ็ญบุญของนาคแต่ละตนในคราที่เกิดเป็นมนุษย์ ซึ่งสาเหตุที่ทำให้เกิดเป็นพญานาคมีทั้งตั้งความปรารถนาไว้แล้วบำเพ็ญบุญ โดยประการต่างๆ อันเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดเป็นพญานาคและความบังเอิญ เช่น การถูกฆาตกรรมที่ท่อน้ำ หรือการตกน้ำตาย เป็นต้น (พระมหาคาวิ สร้อยสาคร และไกรฤกษ์ ศิลาคม, 2559) พญานาคมีความหมายซ่อนเร้นทางจิตวิญญาณ เป็นสัญลักษณ์และรูปปริศนาธรรม ชวนให้คิดตีความหมาย พบพญานาคทั้งจากวรรณคดี ขาดก นิทานพื้นบ้าน ราชพงศาวดาร สุภาพิต (สรรัตน์ จิรวรรณวิสุทธิ และเบญจมาศ คำบุญมี, 2551)

พุทธศิลป์รูปแบบพญานาคมีปรากฏอยู่ในวัดเกือบทุกวัดในประเทศไทย โดยเฉพาะในวัดที่เป็นพระอารามหลวงในจังหวัดน่าน จำนวน 4 วัด คือ 1) วัดพระธาตุช้างค้ำวรวิหาร (พระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร) ตำบลในเวียง อำเภอเมืองน่าน 2) วัดพญาภู (พระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดสามัญ) ตำบลในเวียง อำเภอเมืองน่าน 3) วัดบุญยืน (พระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดสามัญ) ตำบลกลางเวียง อำเภอเวียงสา 4) วัดพระธาตุแช่แห้ง (พระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดสามัญ) ตำบลม่วงตึ๊ด อำเภอภูเพียง ถือได้ว่ามีรูปแบบที่น่าสนใจ โดยเฉพาะลวดลาย สถาปัตยกรรม จิตรกรรมและประติมากรรม ที่ดูล้ำกว่าวัดราษฎร์ทั่วไป

จากความเป็นมาและความสำคัญดังกล่าว ผู้วิจัยจึงศึกษาวิจัยเรื่อง “คุณค่าของพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน” เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของพุทธศิลป์พญานาคในประเทศไทย ศึกษาพุทธศิลป์พญานาค และวิเคราะห์คุณค่าพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน โดยวิเคราะห์ในประเด็น 5 ด้าน คือ 1) ด้านคติธรรม 2) ด้านคติความเชื่อ 3) ด้านสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม 4) ด้านวัฒนธรรมประเพณี และ 5) ด้านประวัติศาสตร์

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของพุทธศิลป์พญานาคในประเทศไทย
2. เพื่อศึกษาพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน
3. เพื่อวิเคราะห์คุณค่าพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษานี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาจากเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง สื่ออิเล็กทรอนิกส์ และจากพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวง การดำเนินการวิจัยมีดังนี้

1. ค้นหาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา เพื่อศึกษาที่มา ความหมาย และคติความเชื่อเกี่ยวกับพญานาคในพระพุทธศาสนา วรรณกรรมล้านนา เช่น ตำนานพญานาค ตำนานพระธาตุและตำนานเมืองน่าน เพื่อเข้าใจบริบททางวัฒนธรรมและศิลปะของท้องถิ่น เอกสารที่เกี่ยวข้องกับศิลปกรรมทางศาสนาในล้านนา เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อและรูปแบบศิลปะ

2. ค้นหาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ วิทยานิพนธ์ งานวิจัย และบทความทางวิชาการ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศิลป์ พญานาค และศิลปะล้านนา หนังสือ ตำรา และเอกสารวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะไทย ศิลปะพุทธศาสนา และคติชน สื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น เว็บไซต์ ฐานข้อมูลวิชาการออนไลน์ และสารคดีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

3. รวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยรวบรวมข้อมูลทั้งหมดอย่างเป็นระบบ โดยแบ่งตามประเภทแหล่งที่มา ได้แก่ ข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาและวรรณกรรม (เชิงศาสนา) ข้อมูลจากงานวิจัยและบทความ (เชิงวิชาการ) ข้อมูลจากพระอารามหลวงในจังหวัดน่าน (เชิงพื้นที่และเชิงศิลปกรรม) โดยใช้แบบฟอร์มการรวบรวมข้อมูล และจัดหมวดหมู่ข้อมูลให้ตรงตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา

4. วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้โดยวิธีการวิเคราะห์เอกสาร (Content Analysis) เพื่อวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ โดยมีแนวทางดังนี้ วิเคราะห์ความหมายเชิงสัญลักษณ์และคติความเชื่อของพญานาคในพุทธศิลป์ วิเคราะห์องค์ประกอบทางศิลปกรรม ของพญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวง เช่น ลักษณะทางรูปทรง ลวดลาย เทคนิคการสร้าง และตำแหน่งที่ปรากฏ และเปรียบเทียบและสังเคราะห์คุณค่า ทั้งในเชิงสุนทรียะ ศาสนา และวัฒนธรรมของพุทธศิลป์พญานาคในพื้นที่ศึกษา

5. เขียนรายงานและนำเสนอผลวิจัย ผู้วิจัยทำการเรียบเรียงข้อมูลและข้อค้นพบอย่างเป็นระบบตามลำดับขั้นตอนของการวิจัย แบ่งเนื้อหาตามประเด็นวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ และนำเสนอผลการวิจัยในรูปแบบรายงานวิชาการ เพื่อใช้ประโยชน์ทางด้านวิชาการ และเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับผู้สนใจศึกษาต่อยอดในอนาคต

ผลการวิจัย

1. ประวัติความเป็นมาของพุทธศิลป์พญานาคในประเทศไทย

จากการวิจัยพบว่า ประวัติความเป็นมาของพุทธศิลป์พญานาคในประเทศไทย พญานาคเป็นสัญลักษณ์สำคัญในคติความเชื่อของชาวไทย โดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขง พญานาคในบริบทพุทธศิลป์มีความเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งกับพุทธศาสนา โดยเฉพาะตำนานมูจลินทนาคราช ผู้แผ่พังพานปกป้องพระพุทธเจ้าในช่วงที่ประทับใต้ต้น พระศรีมหาโพธิ์หลังการตรัสรู้ ซึ่งเป็นภาพสะท้อนของคุณธรรม ความศรัทธา และการปกป้องพระธรรม

นอกจากนี้ยังมีบทบาทเป็นผู้ดูแลแหล่งน้ำ สื่อกกลางระหว่างโลกมนุษย์กับโลกวิญญาณ และเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจ ความอุดมสมบูรณ์ และความศักดิ์สิทธิ์ พญานาคจึงปรากฏในงานพุทธศิลป์ไทยในหลายรูปแบบ ทั้งประติมากรรม จิตรกรรม และสถาปัตยกรรม

2. พุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

จากการวิจัยพบว่า พุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่านปรากฏในรูปแบบที่หลากหลาย สะท้อนคติความเชื่อผสมผสานกับศิลปกรรมล้านนา จังหวัดน่านมีพระอารามหลวงที่สำคัญ 4 แห่ง ได้แก่ 1) วัดพระธาตุแช่แห้ง 2) วัดพระธาตุช้างค้ำวรวิหาร 3) วัดพญาภู 4) วัดบุญยืน พระอารามหลวงจังหวัดน่าน พุทธศิลป์พญานาคในแต่ละวัดมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว โดยส่วนใหญ่ประดิษฐานอยู่บริเวณทางขึ้นสู่วิหารหรือเจดีย์ มักเป็นพญานาคเศียรเดียว หรือในบางกรณีเป็นนาคสองตัวเรียงขนานกัน ตัวพญานาคมักมีลักษณะงดงามตามแบบล้านนา เช่น ลำตัวยาวเลื้อย พังพานมีลวดลายประณีต ประดับกระจกสีหรือลายปูนปั้น ขดลำตัวเป็นจังหวะให้รู้สึกถึงการเคลื่อนไหว มีลักษณะคาบเกี่ยวทั้งความเป็นศิลปะ และความศักดิ์สิทธิ์ พุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่านจึงปรากฏในรูปแบบที่หลากหลาย สะท้อนคติความเชื่อผสมผสานกับศิลปกรรมล้านนา โดยมีลักษณะเด่น เช่น การใช้พญานาคประดับบันไดทางขึ้นวิหารหรือพระเจดีย์ เพื่อสื่อถึงการปกป้องพระธรรมและความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่ ลวดลายของพญานาคมักมีความประณีต งดงาม และสะท้อนถึงภูมิปัญญาท้องถิ่น ทั้งในด้านการปั้น การแกะสลัก และลงสีทำให้เกิดผลงานศิลปะที่ทรงคุณค่าทั้งทางศาสนาและวัฒนธรรม จากการสัมภาษณ์พระสงฆ์และช่างศิลป์ในพื้นที่ พญานาคที่ปรากฏในวัดทั้ง 4 แห่ง ไม่เพียงเป็นองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมเท่านั้น แต่ยังสะท้อนถึงความศรัทธา ความเชื่อในเรื่องนาคาธิบดีราช การคุ้มครองพระพุทธศาสนา และการแสดงออกทางจิตวิญญาณของผู้คนในชุมชน

3. คุณค่าพุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

จากการศึกษาวิจัยพบว่า คุณค่าพุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

1. ด้านคติธรรม พญานาคเป็นสัญลักษณ์ของคุณธรรมในพระพุทธศาสนา เช่น ความเสียสละ ความเมตตา และการปกป้องพระศาสนา ตำนานพญานาคในพุทธประวัติสะท้อนถึงหลักธรรม เช่น ความเพียร ความศรัทธา และการอุทิศตนเพื่อผู้อื่น

2. ด้านความเชื่อ ประชาชนในจังหวัดน่านมีความเชื่อว่าพญานาคเป็นผู้คุ้มครองพระพุทธศาสนาและวัดวาอาราม เป็นผู้บันดาลฝนฟ้าและความอุดมสมบูรณ์ การบูชาพญานาคถือเป็นการเสริมสิริมงคล โดยมีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น การถวายน้ำ การไหว้พญานาค และพิธีบวงสรวง

3. ด้านสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่านปรากฏในรูปแบบศิลปกรรมที่หลากหลาย โดยเฉพาะงานประติมากรรมประดับบันไดที่มีความวิจิตรงดงาม สะท้อนอัตลักษณ์ของศิลปะล้านนา ผสมผสานกับความเชื่อท้องถิ่น ลวดลายต่าง ๆ แสดงถึงฝีมือของช่างพื้นบ้านที่มีความชำนาญ

4. ด้านวัฒนธรรมประเพณี พญานาคมีบทบาทในประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่น เช่น ประเพณีหกกัปปะนมัสการพระธาตุเจ้าภูเพียงแช่แห้ง งานประเพณีแข่งเรือยาวประจำปี และพิธีบวงสรวงพญานาค ซึ่งเป็นสื่อในการถ่ายทอดความเชื่อสู่คนรุ่นใหม่ และส่งเสริมความสามัคคีของชุมชน

5. ด้านประวัติศาสตร์ การปรากฏของพญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่านสะท้อนถึงการสืบทอดคติความเชื่อและศิลปกรรมล้านนา อันเป็นหลักฐานของการนับถือพญานาคมายาวนานตั้งแต่อดีต และแสดงถึงรากเหง้าทางวัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่

อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “คุณค่าของพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน” ผู้วิจัยได้อภิปรายผลที่ได้จากการวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้

1. ประวัติความเป็นมาของพุทธศิลป์พญานาคในประเทศไทย

จากผลการวิจัยพบว่า พญานาคมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับพุทธศาสนา โดยเฉพาะในตำนานมูจลินทนาคราช ซึ่งมีบทบาทในการแสดงความศรัทธา การคุ้มครองพระพุทธเจ้า และการปกป้องพระธรรม แสดงให้เห็นถึงพญานาคในฐานะ “ผู้พิทักษ์พระธรรม” ซึ่งไม่ได้เป็นเพียงสัตว์ในตำนาน แต่เป็นสัญลักษณ์ทางธรรมที่มีคุณค่าทางจิตวิญญาณ นอกจากนี้ยังเป็นตัวแทนแห่งพลังธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ และความศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อมโยงกับสายน้ำและโลกวิญญาณ ผลการวิจัยสอดคล้องกับเอกสารทางวิชาการหลายฉบับที่กล่าวถึงพญานาคในวรรณคดีและตำนานพุทธศาสนา ว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งศรัทธาและการคุ้มครองพระศาสนา รวมถึงการเป็นสื่อกลางระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อพื้นฐานของชาวไทยและชาวลุ่มน้ำโขง ที่ผสมผสานกับศาสนาอย่างแนบแน่น สอดคล้องกับ (พระปลัดพจน์ทพลฐานสมบุญโน (ยุบลเลิศ), 2563) ที่ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อและพิธีกรรมเรื่องพญานาคในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีความสัมพันธ์กับองค์พระธาตุพนม” ผลการวิจัยสรุปได้ว่า พระธาตุพนมเป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชน ทั้ง 2 ฝ่าย ไทย-ลาวและเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ พวกเขามีความเชื่อว่าพญานาคยังเฝ้าปกป้องรักษาองค์พระธาตุพนมมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน คอยอำนวยการและให้โชคลาภแก่ผู้มากราบไหว้บูชา ทำให้เกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนา

2. พุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

จากผลการวิจัยพบว่า รูปแบบของพญานาคในพระอารามหลวงทั้ง 4 แห่งในจังหวัดน่าน มีลักษณะที่หลากหลาย แต่นำเสนอออกมาอย่างมีเอกลักษณ์ร่วมกันคือ การผสมผสานระหว่างศิลปะล้านนาและคติความเชื่อท้องถิ่น พญานาคปรากฏในรูปแบบของประติมากรรมบริเวณทางขึ้นสู่วิหารหรือเจดีย์ โดยมีลักษณะทางศิลปะ ที่แสดงถึงความประณีต งดงาม และแฝงด้วยความศักดิ์สิทธิ์ เมื่อเปรียบเทียบกับพระอารามหลวงในพื้นที่ภาคอื่น จะเห็นว่าพญานาคในจังหวัดน่านมีลักษณะเฉพาะของล้านนา เช่น การประดับกระจกสี การขดลำตัวเป็นจังหวะ และการจัดวางให้อยู่ในท่วงท่าอ่อนช้อย สื่อให้เห็นถึงการเคลื่อนไหว ซึ่งเป็นการแสดงออกถึง “พลังแห่งชีวิต” และ “ความมีชีวิตจิตใจ” ที่สะท้อนทั้งศิลปะ ความเชื่อ และการยกย่องสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในเวลาเดียวกัน นอกจากนี้ การสัมผัสภาพพระสงฆ์และช่างศิลป์ในท้องถิ่นยังช่วยตอกย้ำว่า พญานาคไม่ได้เป็นเพียงองค์ประกอบสถาปัตยกรรม แต่เป็นสัญลักษณ์ของการคุ้มครองวัดและเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนเคารพบูชา ซึ่งสะท้อนถึงจิตวิญญาณและความศรัทธาของชุมชนอย่างชัดเจน สอดคล้องกับ (พลธรรม จันทรคำ, 2551) ที่ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “พญานาค: อุดมการณ์ที่เมืองคำชะโนดสู่กระบวนการทำให้เป็นสินค้า” ผลการวิจัยสรุปได้ว่า อุดมการณ์พญานาคที่เมืองคำชะโนดมีลักษณะของความมีชีวิตจริง มีความศักดิ์สิทธิ์ มีฤทธิ์ในการเนรมิตกายเป็นสิ่งต่าง ๆ และอำนวยให้เกิดสรรพสิ่งทั้งที่ร้องขอและให้บทลงโทษ โดยผ่านระบอบสังคมมาอย่างยาวนาน

3. คุณค่าพุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

จากผลการวิจัยพบว่า การวิเคราะห์คุณค่าพุทธศิลป์พญานาคใน 5 ด้าน แสดงให้เห็นว่า พญานาคมิได้เป็นเพียงสัญลักษณ์ในตำนาน แต่มีบทบาทในหลายมิติ ดังนี้

3.1 ด้านคติธรรม พญานาคแสดงถึงคุณธรรมพื้นฐานของพุทธศาสนา เช่น ความเพียร ความเสียสละ และความศรัทธาในพระพุทธองค์

3.2 ด้านคติความเชื่อ พญานาคเป็นสื่อกลางระหว่างโลกมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ประชาชนเชื่อว่า พญานาคคุ้มครองศาสนา นำความเจริญรุ่งเรืองและฝนฟ้าอุดมสมบูรณ์

3.3 ด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม ลวดลายพญานาคเป็นผลงานที่แสดงฝีมือและภูมิปัญญาท้องถิ่น อย่างแท้จริง โดยเฉพาะงานแกะสลักและปูนปั้นที่ประดับทางขึ้นวิหารหรือเจดีย์

3.4 ด้านวัฒนธรรมประเพณี พญานาคมีบทบาทสำคัญในพิธีกรรมของชุมชน เช่น ประเพณีหกก่เบ้ง และงานประเพณีแข่งเรือยาว (ที่มีหัวเรือเป็นพญานาค ซึ่งมีอยู่เพียงแห่งเดียวในประเทศไทย) เป็นสื่อกลางที่ เชื่อมโยงศิลปะ ศาสนา และชุมชน

3.5 ด้านประวัติศาสตร์ การสืบทอดศิลปกรรมพญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน เป็นหลักฐาน สำคัญของการดำรงอยู่ของคติความเชื่อเกี่ยวกับพญานาคมาอย่างยาวนาน

ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่า พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่านมีความสำคัญยิ่งทั้งในฐานะงาน ศิลป์ และในฐานะสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สะท้อนอัตลักษณ์ของท้องถิ่นล้านนา ซึ่งควรค่าแก่การอนุรักษ์ ส่งเสริม และต่อยอดความรู้ในมิติต่าง ๆ ทั้งด้านศิลปะ ศาสนา และสังคมวัฒนธรรมต่อไป ตลอดจนการส่งเสริม การท่องเที่ยว สอดคล้องกับ (วีระพงษ์ ทุมมี, 2564) ที่ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “แนวทางการนำความเชื่อเรื่อง พญานาคมาใช้ในการพัฒนาพื้นที่คำชะโนดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและความเชื่อของจังหวัด อุดรธานี” ผลการวิจัยสรุปได้ว่า พื้นที่คำชะโนดเป็นพื้นที่ที่มีศักยภาพในการพัฒนาต่อยอดให้เป็นสถานที่ ท่องเที่ยวที่สำคัญ โดยอาศัยทรัพยากรที่สำคัญของพื้นที่คำชะโนด คือรากฐานทางความเชื่อเกี่ยวกับพญานาค ซึ่งเป็นจุดแข็งที่สำคัญที่สุดและมีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมในพื้นที่ภาคอีสานตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยเรื่อง “พุทธศิลป์พญานาคของพระอารามหลวงในจังหวัดน่าน” พบว่ามีบางประเด็น ที่ผู้ศึกษาหรือผู้สนใจทั่วไปสามารถที่จะนำองค์ความรู้เรื่องพุทธศิลป์พญานาคของพระอารามหลวงในจังหวัด น่าน มาประยุกต์ใช้ให้เกิดกับชุมชนและสังคมได้ดังนี้

1.1 ภาครัฐควรจัดทำโครงการอนุรักษ์งานพุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงที่เริ่มเสื่อมโทรม พร้อมจัดทำทะเบียนโบราณสถานทางศิลป์

1.2 ควรส่งเสริมการจัดกิจกรรมเชิงวัฒนธรรม เช่น การจัดเวิร์กช็อปวาดภาพหรือปั้นพญานาคการจัด นิทรรศการประติมากรรมท้องถิ่นในพื้นที่วัด เพื่อสร้างจิตสำนึกแก่เยาวชนและประชาชนทั่วไป

2. ข้อเสนอแนะเพื่อวิจัยครั้งต่อไป

ในประเด็นเกี่ยวกับการวิจัยในอนาคตผู้วิจัยเห็นว่ายังมีบางประเด็นที่เกี่ยวข้องกับพุทธศิลป์พญานาค ยังต้อง ศึกษาต่อไป ซึ่งประเด็นที่ผู้วิจัยเห็นสมควรว่าจะต้องมีการศึกษา ดังต่อไปนี้

2.1 ควรศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบพญานาคในพื้นที่อื่น เช่น เชียงใหม่ เชียงราย หรือหลวงพระบาง เพื่อวิเคราะห์การแลกเปลี่ยนศิลปะวัฒนธรรม

2.2 ควรศึกษา “บทบาทของพญานาคในเชิงเศรษฐกิจ” เช่น การเป็นสัญลักษณ์ส่งเสริมการท่องเที่ยว เชิงวัฒนธรรมในจังหวัดน่าน

องค์ความรู้

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “คุณค่าของพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน” สามารถสรุปองค์ความรู้หลักที่ได้จากการศึกษาและวิเคราะห์ไว้ได้ 4 ประเด็นสำคัญ ดังนี้

องค์ความรู้

คุณค่าของพุทธศิลป์พญานาคที่ปรากฏในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน

1

พุทธศิลป์พญานาคคือศิลปกรรมทางศาสนาที่มีความหมายลึกซึ้ง

พุทธศิลป์พญานาค เป็นรูปแบบศิลปกรรมที่ผสมผสานระหว่างความศรัทธาทางพระพุทธศาสนา ความเชื่อท้องถิ่น และจินตนาการทางศิลปะ สะท้อนหลักธรรม เช่น ความเพียร การเสียสละ และความเมตตา ผ่านลวดลายและรูปทรงของพญานาค เป็นสื่อกลางทางศิลป์ในการเชื่อมโยงระหว่างโลกวัตถุกับโลกธรรม

2

พญานาคมีบทบาทเป็น "ผู้พิทักษ์พระธรรม" และสัญลักษณ์แห่งศรัทธา

พญานาคในตำนาน นาคินทนาคราช เป็นผู้ปกป้องพระพุทธเจ้าและพระธรรมในช่วงตรัสรู้ พญานาคจึงปรากฏในพระอารามหลวงในฐานะผู้พิทักษ์สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ และสื่อถึงพลังอำนาจ ความศักดิ์สิทธิ์ และความอุดมสมบูรณ์ ในมิติของความเชื่อของชุมชน พญานาคยังเกี่ยวข้องกับน้ำ ฝน และโชคลาภ

3

พุทธศิลป์พญานาคสะท้อนอัตลักษณ์ของล้านนา

พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน มีลักษณะเฉพาะทางศิลปกรรมล้านนา เช่น รูปทรงอ่อนช้อย ลวดลายปูนปั้นลงสี หรือตกแต่งกระจกสี ตำแหน่งการประดิษฐาน (เช่น บริเวณบันไดหน้าวิหาร) บ่งบอกถึงความศักดิ์สิทธิ์และหน้าที่ของพญานาคในฐานะผู้ปกป้องรักษา งานศิลปดังกล่าวสะท้อนภูมิปัญญาท้องถิ่นและฝีมือช่างพื้นบ้านที่มีคุณค่าสูง

4

พุทธศิลป์พญานาคเป็นเครื่องมือถ่ายทอดวัฒนธรรม

พญานาคมีบทบาทในพิธีกรรมประเพณีท้องถิ่น เช่น งานหกกุ้งนักษัตรพระธาตุแช่แห้ง และประเพณีแข่งเรือยาว (ที่หัวเรือเป็นพญานาค) เป็นสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงศิลปะ ศาสนา และชุมชน เป็นพลังที่หล่อหลอมเอกลักษณ์ของชาวน่านและล้านนา งานศิลปกรรมพญานาคเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงการสืบทอดความเชื่อและศิลปวัฒนธรรมจากรุ่นสู่รุ่น

1. พุทธศิลป์พญานาคคือศิลปกรรมทางศาสนาที่มีความหมายลึกซึ้งทั้งทางศิลปะและจิตวิญญาณ พุทธศิลป์พญานาคเป็นรูปแบบศิลปกรรมที่ผสมผสานระหว่างความศรัทธาทางพระพุทธศาสนา ความเชื่อท้องถิ่น และจินตนาการทางศิลปะ สะท้อนหลักธรรม เช่น ความเพียร การเสียสละ และความเมตตา ผ่านลวดลายและรูปทรงของพญานาค เป็นสื่อกลางทางศิลป์ในการเชื่อมโยงระหว่างโลกวัตถุกับโลกธรรม

2. พญานาคมีบทบาทเป็น "ผู้พิทักษ์พระธรรม" และเป็นสัญลักษณ์แห่งศรัทธา พญานาคในตำนาน นาคินทนาคราช เป็นผู้ปกป้องพระพุทธเจ้าและพระธรรมในช่วงตรัสรู้ พญานาคจึงปรากฏในพระอารามหลวงในฐานะผู้พิทักษ์สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ และสื่อถึงพลังอำนาจ ความศักดิ์สิทธิ์ และความอุดมสมบูรณ์ ในมิติความเชื่อของชุมชน พญานาคยังเกี่ยวข้องกับน้ำ ฝน และโชคลาภ เป็นที่เคารพบูชาอย่างแพร่หลาย

3. พุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่านสะท้อนอัตลักษณ์ของล้านนา พญานาคในวัดพระธาตุแช่แห้ง, วัดช้างค้ำ, วัดพญาภู และวัดบุญยืน มีลักษณะเฉพาะทางศิลปกรรมล้านนา เช่น รูปทรงอ่อนช้อย ลวดลายปูนปั้นลงสี หรือตกแต่งกระจกสี ตำแหน่งการประดิษฐาน (เช่น บริเวณบันไดหน้าวิหาร) บ่งบอกถึงความศักดิ์สิทธิ์และหน้าที่ของพญานาคในฐานะผู้ปกป้องรักษา งานศิลปดังกล่าวสะท้อนภูมิปัญญาท้องถิ่นและฝีมือช่างพื้นบ้านที่มีคุณค่าสูง

4. พุทธศิลป์พญานาคเป็นเครื่องมือถ่ายทอดวัฒนธรรม ประเพณี และอัตลักษณ์ชุมชน พญานาคมีบทบาทในพิธีกรรมประเพณีท้องถิ่น เช่น งานหกกุ้งนักษัตรพระธาตุแช่แห้ง และประเพณีแข่งเรือยาว (ที่หัวเรือเป็นพญานาค) เป็นสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงศิลปะ ศาสนา และชุมชน เป็นพลังที่หล่อหลอมเอกลักษณ์ของชาวน่านและล้านนา งานศิลปกรรมพญานาคเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงการสืบทอดความเชื่อและศิลปวัฒนธรรมจากรุ่นสู่รุ่น

สรุป

พญานาคเป็นสัญลักษณ์สำคัญในคติความเชื่อของชาวไทยและมีความสัมพันธ์ลึกซึ้งกับพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะพญามุจลินทนาคราชผู้ปกปักรักษาพระพุทธเจ้า พญานาคยังสื่อถึงอำนาจ ความอุดมสมบูรณ์ และความศักดิ์สิทธิ์ จึงปรากฏในงานพุทธศิลป์ไทยหลากหลายรูปแบบ พุทธศิลป์พญานาคในพระอารามหลวงจังหวัดน่าน 4 แห่ง ได้แก่ วัดพระธาตุแช่แห้ง วัดพระธาตุช้างค้ำวรวิหาร วัดพญาภู และวัดบุญยืน มีลักษณะงดงามตามแบบศิลปะล้านนา สะท้อนการผสมผสานคติความเชื่อท้องถิ่น พญานาคในแต่ละวัดมีเอกลักษณ์เฉพาะด้านลวดลายและรูปแบบ พุทธศิลป์พญานาคมีคุณค่าในด้านคติธรรม ความเชื่อ สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม วัฒนธรรมประเพณี และประวัติศาสตร์ แสดงถึงการสืบทอดศรัทธาและอัตลักษณ์ล้านนา พญานาคจึงมิใช่เพียงงานศิลปะทางศาสนา หากเป็นมรดกวัฒนธรรมที่สะท้อนภูมิปัญญาและรากเหง้าของชุมชนอย่างลึกซึ้ง

เอกสารอ้างอิง

- จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. (2552). *สาระสำคัญในงานจิตรกรรมไทยประเพณี*. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- พระปลัดพจน์ทพล ฐานสมบุญโณ (ยุบลเลิศ). (2563). *ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อและพิธีกรรมเรื่องพญานาคในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีความสัมพันธ์กับองค์พระธาตุพนม*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาควี สร้อยสาคร และไกรฤกษ์ ศิลาคม. (2559). *พินิจนาคในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท*. *วารสาร มจร. พุทธปัญญาปริทรรศน์*. 1(3), 81-90.
- พลธรรม์ จันทร์คำ. (2551). *พญานาค: อุดมการณ์ที่เมืองคำชะโนดสู่กระบวนการทำให้เป็นสินค้า*. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาชนบทศึกษาและการพัฒนา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิเชียร นามการ และคณะ. (2564). *บทบาทความเชื่อเรื่องพญานาคในพระพุทธศาสนาต่อสังคมไทย*. *วารสาร มจร. อุบลปริทรรศน์*. 6(3), 1001-1008.
- วีระพงษ์ ทูมมี. (2564). *แนวทางการนำความเชื่อเรื่องพญานาคมาใช้ในการพัฒนาพื้นที่คำชะโนดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและความเชื่อของจังหวัดอุดรธานี*. (วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการเมืองและการจัดการสำหรับนักบริหาร). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สรรัตน์ จิรวรรวิสุทธิ์ และเบญจมาศ คำบุญมี. (2551). *อภินิหารบาดาลนคร*. กรุงเทพฯ: บริษัท แพลน ฟอรัคิตส์ จำกัด.